

ПСИХОЛОГИЯ ФАНИДА ҚОБИЛИЯТ МУАММОСИНИНИ ЎРГАНИЛИШИ.

Х.К.Худайбердиева

ҚарДУ тадқиқотчиси

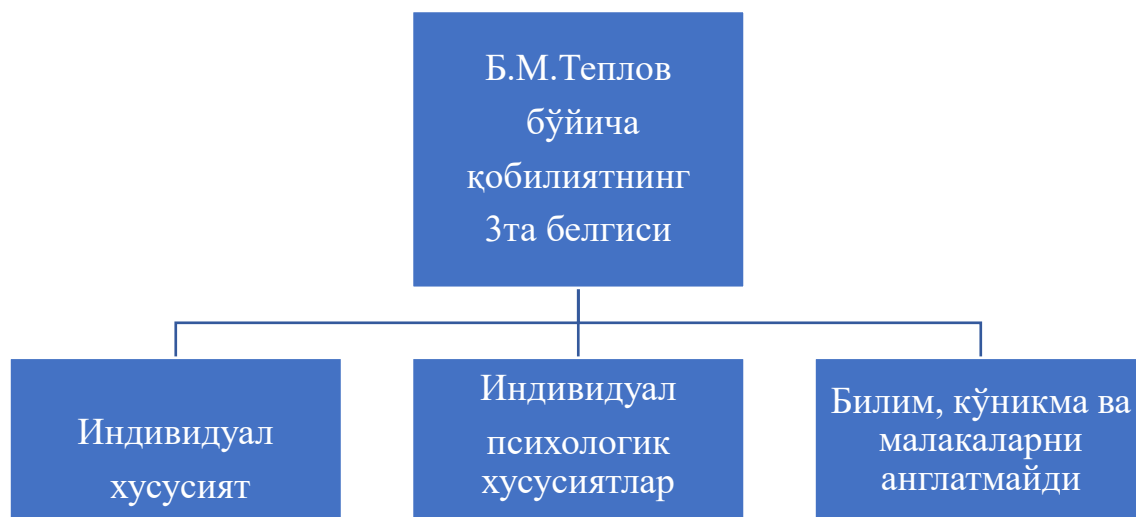
Аннотация: Мақолада ижодкорликни экспериментал баҳолаш натижалари келтирилган. Университетнинг кичик ва юқори курс талабаларининг индивидуал қобилиятлари экспериментал маълумотларни статистик қайта ишлаш амалга оширилди. "Интеллектуал истеъдод коэффициентини" назариясидан фойдаланган ҳолда маълумотлар олинган натижаларга асосланиб, зарур мақсадли ва тизимли ривожлантириш бўйича тавсиялар берилди. Талабаларнинг ижодий ва экспериментал қобилиятлари аниқланди.

Таянч сўз ва тушунчалар: талаба, қобилият, истеъдод, индивидуал психологик хусусиятлар, амалга, ошириш, фаолият, хусусиятлар, тест, усул, салоҳият

Қобилиятлар - бу шахснинг маълум бир тарзда тузилган билим, кўникма ва маҳоратларини ўз ичига олган, унинг туғма мойиллиги асосида шаклланадиган ҳамда муайян фаолиятни (меҳнат, таълим, ижодий) муваффақиятли ўзлаштиришни таъминлайдиган индивидуал имкониятларидир.

Психолог олимлардан С.Л.Рубинштейн, Б.М.Теплов, А.Б.Брушлинский, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананев, В.И.Кириенко, К.К.Платонов, В.А.Крутецкий ва бошқалар қобилият муаммосини чуқур тадқиқ этиб, унинг хилма-хил жиҳатлари ҳақидаги фикрларини баён этганлар.

Рус психологи Б.М.Теплов ва унинг шогирдлари қобилиятларни энг аввало кишилар ўртасидаги индивидуал психологик фарқ сифатида тадқиқ этадилар.

1. Қобилият деганда кишиларнинг бир-бирларидан фарқ қиладиган индивидуал психологик хусусиятлари тушунилади. Барча кишиларга хос бўлган хусусият ва муносабатларни ҳеч ким қобилият деб атамайди.

2. Қобилият деганда ҳар қандай индивидуал психологик хусусиятлар эмас, балки бир ёки бир неча фаолиятни муваффақиятли амалга оширишга ёрдам берувчи индивидуал психологик хусусиятлар йиғиндиси тушунилади.

3. Қобилият тушунчаси кишида шаклланган билим, кўникма ва малакаларни англамайди.

Б.М.Теплов қобилият деганда маълум фаолиятни муваффақиятли бажаришга алоқадор бўлган индивидуал психологик хусусиятларни тушуниб, фаолиятни муваффақиятли бажариш алоҳида қобилият эмас, балки шу шахсни ҳарактерловчи ранг-баранг хусусият бирикмаси билангина амалга оширилиши масаласини қўяди. Унинг фикрича бу алоҳида қобилият нафақат биргаликда мавжуд ва бир-бирига боғлиқ бўлади, балки уларнинг ҳар бири ўзгариши, сифат жиҳатидан алоҳида ҳарактер касб этиши мумкин. Бу эса алоҳида қобилиятнинг миқдори ва даражасига боғлиқдир.

Юқорида келтирилганидек, қобилиятларнинг ранг-баранг бирикмасини муаллиф “истеъдод” тушунчаси билан ифодалайди ва шундай ёзади: “Умуман истеъдод ҳақида эмас, балки фақат нимагадир, қандайдир фаолиятга нисбатан истеъдод ҳақида гапирмоқ керак. Истеъдод тушунчаси

конкрет тарихий ривожланган ижтимоий меҳнат амалиёти тушунчасига киритилиши лозим.”

Муаллиф шунингдек, “Истеъдод фаолиятни бажаришда на фақат мувафакқият билан таъминлайди, балки уни эгаллаш учун шароит (имконият) ҳам яратади”-деган масалани кўяди. “Фаолиятни мувафакқиятли бажаришнинг ўзи фақат истеъдодга боғлиқ бўлиб қолмай, зарур кўникма ва малакаларни эгаллашга ҳам боғлиқдир. Истеъдод фаолиятни мувафакқиятли бажаришни белгиловчи ягона фактор бўлмагани каби, у фаолият танлашни ҳам белгиловчи ягона фактор эмас”-деб таъкидлайди.

Б.М. Тепловнинг таъкидлашича, қобилият фақат ривожланишда бўлади деган ҳолда унинг тарққиёти у ёки бу, амалий ва назарий фаолиятдан ташқарида вужудга келмаслигини назарда тутиш лозим. Бундан қобилият маълум конкрет фаолиятдан ташқарида вужудга келмайди деган фикрга келиш мумкин. (Б.М.Теплов. Изб. Труды в 2 томах. 1 - том 1985-йил 20-бет)

Машҳур психолог А.Н. Леонтьев қобилият муаммосини ўзига хос тарзда талқин қилган. А.Н. Леонтьев қобилият муаммосига тааллуқли ишларида қобилиятнинг ривожланишида ижтимоий шароит таълим ва тарбиянинг ҳал қилувчи роли ҳақида тўхталади.

А.Н.Леонтьевнинг қобилиятларга тааллуқли ишларининг асосий ғояси қуйидагилардан иборат

Ҳамма психологик функциялар, шунингдек қобилиятлар инсонга ижтимоий мавжудод бўлганлиги учун хосдир

У ўтган авлодларнинг тажрибасини ўзлаштириш жараёнида шаклланади

Тажрибаларни эгаллаш субъектнинг оламга бўлган реал муносабатининг ривожланишида амалга ошади

Юксак қобилиятга эга бўлган кишилар ўтмишда ҳам, ҳозирги кунда ҳам қадрланиб келган ва уларнинг фаолиятига алоҳида эътибор қаратилган. Маълумки, ҳар бир инсон ёшлигиданоқ ўзига хос, такрорланмас индивидуал психологик хусусиятларга эга бўлган ҳолда вояга етади. Кишилар ёшлигиданоқ ақли, зехни, уддабуронлиги, ишга қобилиятлилиги билан ажралиб турадилар. Айнан шу қобилият туфайли инсоният ижтимоий тараққиётнинг юксак даражасига эришганлигини эътироф этамиз.

Шу туфайли жамиятнинг ҳар бир аъзоси давлатимиз тараққиёти учун ўз улушини қўша олиш даражасига эришмоғи зарур. Шундагина жамиятимиз ўз миллий манфаатларини тўлиқ рўёбга чиқариш салоҳиятига эга бўлиб боради.

Малака, кўникма ва билимларга нисбатан кишининг қобилиятлари қандайдир имконият сифатида намоён бўлади. Тупроққа ташланган дон ана шу дондан униб чиқиши мумкин бўлган бошоққа нисбатан атиги имконият бўлиб ҳисоблангани сингари кишининг қобилияти бу билимлар ва кўникмларни эгаллаш учун имконият ҳисобланади ҳалос.

Қобилиятлар тўғрисида умумий тушунчани вужудга келтириш учун уларга алоқадор омиллар, таркиблар бўйича айрим маълумотлар келтириш мақсадга мувофиқ: а) қобилиятлар шахснинг психологик хусусиятлари эканлиги; б) мазкур хусусиятлар ёрдамида билим, кўникма, малакаларни самарали орттириш мумкин; в) ушбу хусусиятларнинг ўзи билим, кўникма ва малакаларга тааллуқли эмасдир.

Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, олий таълим жараёнида ўзлаштириш кўрсаткичи бўйича «ўртамиёна» талаба кейинчалик ижобий томонга ўзгариши, бошқа соҳа (тармоқ)да юксак натижаларга эришиши, ҳатто мутахассислигига ёндош ихтисосликларда ҳам ўзини кўрсатиши мумкин. Таълим ва ижтимоий турмушда укувсиз, «яроқсиз» деб баҳоланган инсонлар кейинчалик бирон-бир соҳанинг етакчи мутахассиси сифатида элга танилиши, юқори лавозим эгаллаши, тадбиркор шахс сифатида камол топиш ҳодисаси тажрибада кўп учрайди. Шунинг учун билим, кўникма ва

малакаларни эгаллаш (ўзлаштириш) жараёнида қобилиятлар намоён бўлсада, лекин улар билим, кўникма, малакаларга бевосита тааллуқли эмасдир. Худди шу боисдан, улар бир-бири билан ўзаро муносабат нуқтаи назаридан таҳлил қилинганида қобилиятлар билан билимлар, қобилиятлар билан кўникмалар моҳият, мазмун, маъно жиҳатидан бир-биридан тафовут қилади. Ушбу психологик ҳодиса образлироқ қилиб тушунтирилганида, билим, кўникма, малака ва машқлантириш туфайли эгалланадиган аниқ воқелик деб тасаввур қилинса, қобилиятлар шахснинг руҳий оламидаги ҳали рўёбга чиқмаган имкониятидир. Масалан, талабанинг ўқишга кириши у мутахассис сифатида касбий камолот учун имконият тарзида гавдаланиши каби (унинг интилиши, объектив ва субъектив муҳит, саломатлиги ва бошқалар), шахснинг қобилиятлари касбий билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш учун имконият тариқасида намоён бўлади. Касбий билим ва кўникмалар эгалландими ёки йўқми, имконият рўёбга чиқдими ёки ушалмаган орзу сифатида қолиб кетдими – буларнинг барчаси кўпгина омилларга ва шароитларга боғлиқдир. Масалан, атроф-муҳитдаги одамлар (оила, мактаб, меҳнат жамоаси, жамоатчилик) шахснинг у ёки бу билим ҳамда кўникмаларни эгаллашга манфаатдорлиги, ўқиш, ўргатишга муносабати, уларни ташкил қилиш ва мустаҳкамлашга нисбатан масъулият ҳис қилиши кабиларнинг барчаси – имкониятнинг рўёбга чиқариш, унинг воқеликка айлантиришнинг кафолатидир. Психологиянинг методологик асосини кўрсатишича, қобилиятлар – имкониятлар тизимидан ташкил топган бўлиб, у ёки бу фаолиятдаги зарурий маҳорат даражаси сифатида ҳақиқат ҳисобланади. Инсонда намоён бўлаётган тасвирий санъат қобилияти унинг рассом сифатида шаклланишига кафолат бера олмайди. Рассомликни эгаллаши учун махсус йўналишда таълим берилиши, табиатга ўзгача муносабати, идрок қилиш ҳаёлотли, шахсий фазилати, саломатлиги, матолар, мўйқаламлар, бўёқлар, мослама асбоблар ва бошқалар муҳайё бўлиши лозим. Таъкидлаб ўтилган воситалар ва зарур шарт-шароитларсиз тасвирий санъат қобилиятлари тараққий этмай туриб, илк кўринишидаёқ сўна бориши

мумкин. Ижтимоий-тарихий тараққиётнинг ўтган даврларида бундай ходисалар сон-саноксиз бўлиб ўтганлиги ҳеч кимга сир эмас, албатта.

Психология фани қобилиятлар билан фаолиятнинг муҳим жабҳалари бўлмиш билим, кўникма ва малакаларнинг айнан бир нарса эканлигини рад этар экан, уларнинг бирлигини эътироф қилади. Шунинг учун қобилиятлар фақат фаолиятда рўёбга чиқади, лекин шунда ҳам айнан шу қобилиятларсиз амалга оширилиши амри маҳол фаолият кўринишларидагина акс этади, холос. Агар шахс расм солишга ҳали ўрганмаган бўлса, мабодо у тасвирий фаолиятнинг малакаларини уддалай олмаса, унинг тасвирий санъатга нисбатан қобилиятлари юзасидан мулоҳаза юритишга ўрин ҳам йўқ. Буларнинг барчаси бўлғуси рассомнинг иш услуби, усуллари, рангга муносабатларини қанчалик тез ва осон ўзлаштиришида ҳамда борликдаги гўзалликни идрок қилиш, тасаввур этишида юзага келади. Талабада касбий билим, кўникма ва малакалар тизими, уларнинг барқарорлиги, шаклланган шахсий иш услублари мавжуд эмаслигига асосланиб, уларни жиддий текшириб, ташхис қилмасдан туриб, шошилиш тарзда унда қобилиятлар йўқ деган хулоса чиқариш олий мактаб ўқитувчисининг қўпол психологик нуқсони ҳисобланади. Болалик даврида у ёки бу қобилиятларнинг атроф-муҳитдаги одамлар томонидан тан олинмаганлиги, кейинчалик худди ана шу қобилиятлари туфайли жаҳонда муносиб шон-шуҳрат қозонишга мушарраф бўлган жуда кўп алломалар номини келтириб ўтиш мумкин, чунончи, Альберт Эйнштейн (нисбийлик назарияси асосчиси), Николай Лобачевский (янги геометрия йўналиши асосчиси), Менделеев (Кимёвий элементлар даврий системасини яратган) ва бошқалар ўқишида гениал олим бўлиб вояга етишишида етарлича асос йўқ эди.

Қобилиятлар билим, кўникма ва малакаларда акс этмайди, балки уларни эгаллаш динамикасида намоён бўлади. Фаолият учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёнида юзага чиқадиган фарқлар қобилиятлар ҳақида мулоҳаза юритиш имконини беради.

Демак, шахснинг фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шарти ҳисобланган, билим кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал психологик хусусиятлар қобилиятлар дейилади. Ушбу хусусиятни аниқдаш учун баъзи бир омилларни таҳдил қилиш мақсадга мувофиқ; а) шахснинг муайян сифатлари йиғиндиси белгиланган вақт оралиғида эгаллаган фаолияти талабларига жавоб берса, унда мазкур фаолиятга нисбатан қобилияти мавжуддир; б) инсон шундай ҳолатларда фаолият талабига жавоб бера олмаса – психологик сифатлар, яъни қобилиятлар мавжуд эмасдир (жуда заифдир). Лекин бундай хусусиятли шахс кўникма ва малакаларни эгаллай олмайди деган маънони англатмайди, бироқ уларни эгаллаш вақти чўзилиб кетади, холос.

Шундай қилиб, қобилиятлар индивидуал-психологик хусусиятлар бўлиши билан бирга: а) уларни шахсларнинг мавжуд бошқа хусусиятларига, характер фазилатларига, ҳиссий кечинмаларига ва бошқаларга қарама-қарши қўйиш мумкин эмас; б) шунингдек, қобилиятларни шахснинг мазкур хусусиятлари билан бир қаторга қўйиш, уларни айнанлаштириш ҳам нуқсонларни келтириб чиқаради. Шунини таъкидлаш жоизки, мулоҳаза билдирилган сифатлардан баъзи бири ёки уларнинг йиғиндиси фаолият талабларига жавоб бера олса ёки уларни таъсирида вужудга келса, у ҳолда шахснинг мазкур индивидуал хусусиятларини қобилиятлар деб аташ имконияти туғилади.

Психологияда қобилиятлар индивидуал-психологик хусусиятлар сифатида тавсифланади ва бунинг асосида бир инсоннинг бошқа инсондан тафовутланадиган хислатлари, фазилатлари ётади. Шунинг учун ҳар бир шахсдан бир хил натижа, бир хил сифат кутиш мумкин эмас, чунки инсонлар ўз қобилиятлари бўйича бир-бирларидан муайян даражада фарқ қиладилар, бинобарин, улар ўртасида фарқлар сифат ва миқдор жиҳатидан бир талай бўлиши мумкин. Қобилиятларнинг сифат тавсифи шахснинг қайси индивидуал-психологик хусусиятлари фаолият муваффақиятининг мажбурий шарти тариқасида хизмат қилишини англатади. Уларнинг миқдорий тавсифи

эса фаолиятга қўйиладиган талабларга шахс томонидан қай йўсинда бажариш имконияти мавжудлигини билдиради, яъни мазкур инсон бошқа одамларга караганда малака ва билимлардан нечоғлик тез, енгил, пухта фойдалана олишини намоёни қилади.

Қобилият хусусиятларининг сифат жиҳатидан талқин қилинишида, биринчидан, мақсадга турлича йўллар орқали эришишга имкон берувчи «ўзгарувчан миқдор» тўплами тариқасида, иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминловчи шахснинг индивидуал психологик хислатлари (фазилатлари) мураккаб мажмуаси кўринишида гавдаланади. Масалан, факультет деканати ва ўқитувчилар жамоаси томонидан юксак ташкилотчилик қобилиятига эга деб баҳоланган IV курс бошлиғи (етақчиси) Олимжонда мана бундай психологик хусусиятлар мажмуасини кўриш мумкин, чунончи, ташаббускорлик, талабчанлик, меҳрибонлик, эътиборлилик, кузатувчанлик, тенгдошларини тушуна олишлик, кашфиётчилик, жавобгарлик, ҳамдардлик, жозибадорлик, ҳамкорлик, самимийлик, ҳиссий яқинлик кабилар. Олимжоннинг қобилиятини бошқа ташкилотчилар қобилияти билан қиёсланганда кўлами кенг, моҳияти чуқур бўлиш билан бирга, балки ўзига хослик сифати билан ҳам ажралиб туради. Худди шу факультетнинг 3-курс бошлиғи (етақчиси) Адҳам ҳам ташкилотчи, уддабурон шахс, лекин фаолиятни амалга ошириш, ўзгаларга таъсир кўрсатишда мутлақо бошқа омилларга асосланади. Шунинг учун ташкилотчилик қобилияти бошқа психологик хислатлар мажмуасини (туркумини) ташкил қилади, чунончи, заифларга нисбатан шафқатсизлик, жамоа аъзоларига тазйиқ ўтказишлик, уддабуронлик, амалпарастлик, мақтанчоқлик ва бошқалар.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, у ёки бу фаолиятни амалга оширишда ўзаро ўхшаш ёки бир-бири билан фаркланувчи турлича қобилиятлар туркуми (мажмуаси, бирикмаси) иштирок этиши мумкин экан. Бу психологик ҳодиса таҳлили орқали шахс қобилиятларининг муҳим жабҳалари яққол кўзга ташланади, жумладан, шахсдаги бир хислатнинг

ўрнини бошқаси босиши (компенсация қилиши, лотинча ўрнини босиши, мувофиқлаштириш маъносини билдиради) вужудга келади, бунинг учун инсон ўзи устида сабр-тоқат, чидам билан меҳнат қилиши туфайли юксак кўрсаткичларга эриша олади.

Қобилиятларнинг миқдорий тавсифи ва уларни ўлчаш муаммоси психология фанида ўзига хос ривожланишнинг тарихий ўтмишига эга. Ҳозирги даврда фаннинг мумтоз психологларига айланган Спирмен, Р. Кэттелл, Г. Айзенк ва бошқалар XIX- асрнинг охирлари ва XX- асрнинг бошларидаёқ муайян ихтисослар учун касб танлашни илмий асосда йўлга қўйиш заруриятидан келиб чиқадиган талабларга таяниб ўқув юртларида сабоқ олаётган шахсларнинг қобилият даражасини аниқлашга киришганлар. Уларнинг тахминларича, инсоннинг лавозимига лойиқдиги, унинг меҳнат фаолиятига лаёқати, шунингдек, олий ўқув юртларига, ҳарбий хизматга, раҳбарлик мартабасини эгаллашга нисбатан лаёқатларини аниқлаш имконияти мавжуддир. Утган асрда қобилиятларни ўлчаш усули, мезони тариқасида ақлий истеъдод тестлари ишлаб чиқилди ва АҚШ, Буюк Британия каби мамлакатларда ўқувчиларни саралаш, ҳарбий хизматга зобитларни танлаш, ишлаб чиқаришда раҳбарлик лавозимига тавсия қилишда кенг фойдаланилди. Ҳатто Буюк Британияда университетга кириш ҳуқуқини берувчи тест синови тизими ҳам яратилди. «Ақлий истеъдод» тестлари балл ёки очколар билан баҳоланиб, ечимга сарфланган вақтни ҳисобга олиб, натижалар йиғинди ҳолига келтирилар эди. Масалан, Буюк Британия мактабларида 11 ёшли ўсмирга бериладиган тест кўриниши: «Пётр Жемсга қараганда баландроқ, Эдвард Петрдан пастроқ. Ким ҳаммадан кўра баландроқ» ва танлаган жавобнинг тагига чизиб қўйиш талаб қилинади: 1) Пётр, 2) Эдвард; 3) Жеймс; 4) «айта олмай-ман». Бошқачароқ тестлар берилган бешта сўздан бошқаларига ўхшамаганини синалувчи танлаб олиш керак: 1) қизил, яшил, кўк, ҳўл, сарик; 2) ёки, аммо, агар, ҳозир, гарчи ва шу кабилар. Тестлар мураккаблиги ортиб бориш тамойили бўйича «Тестлар батареяси» тизими яратилганди. Тестлар тузилиши бўйича фақат сўзлардан

иборат (вербал) синовлар билан чекланмасдан, балки турлича моҳиятли «лабиринтлар» (юнонча — чигал ҳолат, мураккаб, чалкаш маъносини билдиради), «бошқотирма» ва шунга ўхшаш синовлар киритиларди.

Одатда, синалувчилар «Тестлар батареяси»ни бажариб бўлганларидан сўнг натижалар ҳисоблаб чиқилади ва уларда «ақлий истеъдод коэффициенти» (инглизча 10 сўздан олингандир) аниқланади. Мисол учун, 11,5 ёшли ўқувчи тўплаган балларнинг ўртача йиғиндиси 120 га тенг бўлиши лозим. Бунда 120 балл тўплаган ҳар қандай текширилувчи 11,5 ёшида «ақл ёшига» эгадир. Худди шу йўсинда «ақлий истеъдод коэффициенти ҳисоблаб чиқилади:

Синалувчининг ақлий истеъдоди коэффициенти.

$$10 = \text{ақл ёши} \times 100$$

Синалувчининг ҳақиқий ёши.

Мазкур йўналиш намояндаларининг эътироф этишларича, «ақлий истеъдод коэффициенти» қандайдир ўзгармас мезон сифатида «умумий интеллектни» рўёбга чиқариш имкониятига эгадир. Шунини таъкидлаш жоизки, «ақлий истеъдод коэффициенти» назариясида баҳсли жабҳалар мавжудки, бунда шахснинг ақлий қобилиятлари намоён бўлади. Рус психологи Л. С. Виготский юқоридаги назарияга ўз эътирофини билдирган ҳолда икки босқич, яъни «энг яқин тараққиёт зонаси», «актуал фаолият зонаси» орқали қобилиятни тўғри аниқлаш мумкинлигини кўрсатиб берган эди. Ҳозирги замонда қўлланаётган тест синовлари ўтмишдошларидан кўп жиҳатдан ажралиб туради, лекин кўпинча хотира маҳсуллари (захиралари)ни очишга хизмат қилди, ижодий тафаккур натижалари эса диққат марказидан четда қолиб кетиш ҳоллари учрайди.

Шахс эгаллаши шарт ҳисобланган фаолият, у хоҳ таълим, хоҳ меҳнат, хоҳ ўйин, хоҳ спорт, хоҳ санъат бўлишидан қатъи назар, унинг билиш жараёнларига, ақлий хислатларига, ҳиссий-иродавий жабҳаларига, сенсомотор соҳасига, характерологик хусусиятларига муайян талаблар қўяди ва уларнинг ҳамкорликдаги саъй-ҳаракати туфайли муваффақиятларга

эришилади. Психологик маълумотларга қараганда, инсондаги юксак кўрсаткичга эришган сифат ҳарчанд устуворликка эга бўлмасин, у талабларни қондириш имкониятига эга бўлмайди. Айрим ҳолларда алоҳида намоён бўлган психик хусусият (хислат) фаолиятнинг юксак маҳсулдорлиги ва самарадорлигини таъминлаш қурбига эга, у қобилиятлар уддалай оладиган имконият билан баб-баравар куч қувват тариқасида вужудга келади, деган фараз ўзини оқламайди. Шунинг учун қобилиятлар мураккаб тузилишга эга бўлган психик сифатлар (хислатлар) мажмуасидир дейиш жуда ўринлидир.

Қобилиятлар сифатида рўёбга чиқадиган психик хислатлар мажмуасининг тузилиши яққол ва алоҳида фаолият талаби билан белгиланганлиги туфайли ҳар қайси турдаги фаолиятлар учун қобилият ўзига хос тарзда намоён бўлади ва баҳоланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Голубева Э.А. Способности и индивидуальность. Москва, «Прометей», 1994.
2. Лейтес Н.С. Способности и одаренность в детские годы. — М.: 1984.
3. Мерлин В.С. Структура личности. Характер, способности, самосознание. -Пермь, 1990
4. Крутецкий В.Л. Психология математических способностей. — М.: 1968.
5. Б.М.Теплов. Изб. Труды в 2 томах. 1 - том 1985-йил
6. Edgarovna, B. K. (2022). Features of the organization of family psychological correction in children with disabilities behavioral disorders. Thematics Journal of Social Sciences, 8(3).
7. Бахронова, К. Я. (2023). ОСОБЕННОСТЕЙ НАРУШЕНИЙ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ПОВЕДЕНЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ У ШКОЛЬНИКОВ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(1), 800-805.